

**Ілляхова Марина Володимирівна,
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії і освіти
дорослих Державного вищого
навчального закладу «Університет
менеджменту освіти» НАПН України**

АКТУАЛІЗАЦІЯ КРЕАТИВНИХ ПРАКТИК У ПРОФЕСІЙНОМУ РОЗВИТКУ ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ В УМОВАХ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ

Актуальність дослідження. Сучасна національна освітня політика орієнтована на виховання інноваційної, креативної особистості, діяльність якої буде ефективною в просторі інфозмін. Саме від нас – науковців, андрагогів, педагогів, методистів, батьків – залежить успішна реалізація національної освітньої стратегії. Нині ми маємо навчитися, розвинути, удосконалити здатності до креативного, інноваційного мислення, підприємливості, соціальної та професійної мобільності, актуалізувати потребу в самоосвіті, вміння реагувати на непередбачувані, змінні умови й продукувати варіанти впливів на них.

У концепції «Нова українська школа» виокремлюються десять базових компетентностей, серед яких підприємливість, як вміння генерувати нові ідеї, ініціативи та втілювати їх у життя є необхідною складовою у процесі розвитку сучасної особистості. У процесі формування підприємливості як базової компетентності, діти мають навчитися мислити нестандартно, креативно, нелінійно задля розвитку власних унікальних, специфічних здібностей та вмінь. Особистість, що розвивається, має отримати досвід, який буде надихати її на творчість, винахідливість та ініціативність. Відповідно, наставником для дитини має стати сучасний педагог, для якого підприємливість та креативність є невід’ємними рисами його професіогенезу. Підприємливість, як риса особистості, є настановою на пошук нових

можливостей за межами наявних ресурсів, саморозвиток та самореалізацію, ефективну діяльність в умовах невизначеності. Її результатом стає реалізація об'єктивно або суб'єктивно нових ідей, технологій, методик, а також створення інноваційних, професійно та соціально орієнтованих проектів.

Таким чином, актуалізація, використання та продукування креативних практик у професійному розвитку педагога в умовах Нової української школи сприятиме формуванню у сучасного, інноваційного, мобільного освітянина навичок вирішення різного роду кризових, проблемних ситуацій, нестандартного, креативного прийняття рішень, здатності до самоактуалізації, самоорганізації, самодетермінації та практичного оволодіння динамікою власних життєво-професійних можливостей.

Відтак, проблема креативності, підприємливості на сьогодні займає центральне положення у державній освітній політиці, визначаючи пошук технологій, методик для навчання і виховання сучасних дітей, стимулюючи креативне продукування знань. Але цей процес має низку невирішених задач, особливо тих, що стосуються підготовки вчителів до формування підприємливості й креативності у сучасних дітей. Серед них: відсутність єдиного підходу до розуміння феномену креативності, відсутність єдиних вимог до особистості вчителя у роботі з дітьми, відсутність системи формування у вчителів необхідних компетентностей, зокрема креативної, а також психофізіологічні особливості дорослої людини, такі як стереотипність та замкненість мислення, ангажованість свідомості соціально-професійними, економічними чинниками. Вирішення зазначених проблем має забезпечити андрагогіка як модель неперервної освіти, що формує в особи здатність до інноваційного мислення, соціальної та професійної мобільності, що сприятиме формуванню когерентного креативного освітнього простору.

На сьогодні існує безліч підходів до визначення природи креативності. Тому неможливо надати єдине узагальнене визначення, яке задовольнило б усіх дослідників. Деякі визначення креативності сформульовано в термінах продукту, результату діяльності; інші – в термінах процесу, особистісних

властивостей або необхідних зовнішніх умов. Також серед науковців розповсюдженою є думка про те, що поняття «креативність» дотичне до поняття «творчість». Для розведення цих понять доцільно використовувати дві характеристики: суб'єктивну для позначення креативності та процесуально-результативну для позначення творчості. Іншими словами, креативність належить до якостей особистості, а творчість – до процесу, в якому виявляється креативність. Але незважаючи на різні точки зору, практично в усіх визначеннях, креативність пов'язується з винаходом чогось нового для особистості або для суспільства. Між тим, значення креативності в андрагогіці, її специфіка у процесах адаптації дорослої людини до всіх суспільних перетворень, змін на ринку праці та освітніх трансформацій, а також забезпечення різних шляхів самовдосконалення, самоосвіти й розвитку креативного мислення у дорослої особистості досі залишається не дослідженими.

Виклад основного матеріалу

У кризових, нестабільних умовах, якими сповнене сучасне соціальне середовище, доросла особистість змушена приймати нестандартні, креативні рішення, переборювати невизначеність ситуації, самовизначатися, тобто вчитися бути дієвим, підприємливим актором власного життя. Але самодетермінація є доволі складним процесом для дорослої особистості. Основна проблема полягає у специфіці когнітивних та емоційних процесів дорослого. Доросла особистість без особливих зусиль здатна самостійно поставити проблему, застосувати до її вирішення апробовані схеми, прийняти на себе відповідальність за події, подальший розвиток справи тощо. Але коли йдеться про здатність до оновлення знання, використання нестандартного підходу до вирішення проблем, визнання критики, аналіз власного професійного розвитку, пошуки засобів саморозвитку упродовж подальшої професійної життєдіяльності, вона натикається на перепони, які визначають замкненість її мислення та ангажованість свідомості соціально-професійними, економічними, психофізіологічними чинниками. Дж. Лерер,

аналізуючи нейрофізіологічну структуру людського мислення, зазначає, що «ми створюємо шаблони за підсумками досвіду взаємодії, які мають принести успіх у майбутньому». Коли людина розпізнає знайомий шаблон поведінки, «мозок виробляє біохімічний гормон задоволення – дофамін. Коли ми слідуємо своїм шаблонами і при цьому є успішними у своїй системі координат, ми отримуємо додаткову порцію дофаміну»¹. Основна проблема виникає тоді, коли трапляється помилка у діях, або відбувається усвідомлення людиною того, що події виявилися не запланованими, не очікуваними. За таких обставин людина не отримує очікуваного задоволення і запам'ятовує ситуацію. Наступного разу вже будуть інші очікування. Біохіміки стверджують, що наша «система винагороди» працює, постійно навчаючись. Ми самі обираємо випробування і, якщо ми їх проходимо, то, незалежно від результатів, ми відчуваємо задоволення – «це змушує нас і далі йти на помилки, нам здається, що так ми краще розуміємо світ»².

Зокрема, А. Шюц, розмірковуючи про структуру мислення дорослого стверджував, що кожен крок особистості у тлумаченні світу постійно спирається на запас попереднього досвіду, як власного, так і досвіду інших людей. Весь цей безпосередній та опосередкований досвід утворює певну єдність у формі запасу знання людини, який, у свою чергу, слугує їй схемою для кожного відповідного кроку тлумачення світу. Кожний акт такого тлумачення є розумінням в межах вже проінтерпретованого, всередині переважно добре знайомої дійсності. Крім того, доросла особистість упевнена у тому, що вже відомий світ і надалі залишатиметься таким самим, відповідно, і досвід зберігатиме свою значимість. З цього припущення виходить, що всі попередні успішні дії можна повторювати. Доки структура світу може сприйматися як константа, доти попередній досвід залишатиметься актуальним та зберігатиметься здатність впливати на світ у визначений спосіб.

¹ Лерер Дж. Как мы принимаем решения / Дж. Лерер; [пер. с англ. М. Бабичевой]. – М.: Астрель: CORPUS, 2010. – 352 с. – с. 57.

² Там само. – с. 177.

Звісно, не можна стверджувати, що доросла особистість має завжди використовувати одну і ту ж саму стратегію мислення. В одних ситуаціях вона може мислити лінійно, традиційно, а в інших – нелінійно, креативно. Доросла особистість має вміти гнучко, мобільно змінювати настанову мислення в залежності від специфіки завдань, проблем, ситуацій. Таким чином, завданням креативних практик в андрагогіці є не навчання дорослої особистості мислити креативно повсякчас, а розвинути, удосконалити здатність усвідомлювати специфічність ситуації та необхідність застосовувати креативне мислення, відповідно до її викликів.

Таким чином, одним з основних компонентів успішного андрагогічного процесу є постійна реінтеграція когнітивної та емоційної сфер дорослої особистості, де знання є відкритою системою, що постійно оновлюється множинністю варіантів та потоків інформації. Необхідність упроваджувати креативні практики до андрагогіки визначають наступні положення: доросла особистість у кожний момент своєї життєдіяльності є частиною тієї чи іншої потенційної, можливої ситуації, невизначеність якої вимагає від неї самовизначення, прийняття оптимальних рішень. У поточних життєвих ситуаціях присутня суб'єктивна невизначеність, нерозуміння людиною можливостей ситуації, в якій вона перебуває, що робить її іграшкою або жертвою стихійного розвитку обставин. Завдяки упровадженню креативних практик до андрагогічного процесу доросла особистість має навчитися оволодівати стихійним хаосом, визначати нові життєво-професійні варіанти, створювати можливості перетворювати себе на актора власного життя.

Відповідно, використання креативних практик в андрагогіці передбачає орієнтацію на базові настанови, зокрема: 1) *дисциплінованість*, відкритість до нового – процес пов'язаний зі здатністю особистості перетворювати дійсність, усвідомлюючи реалії сучасності, з готовністю приймати нове безпосередньо для себе, а потім вносити позитивні зміни до життєво-професійної практики. 2) *Аксіологічні настанови* – цінності, які обумовлюють вибір стратегії андрагогічної діяльності, забезпечують

готовність особистості до вибору ціннісної спрямованості власних дій. 3) *Свобода вибору* життєвих позицій, життєвих стратегій, способів та засобів оволодіння соціокультурним досвідом, визначає масштаби професійної діяльності, прогнозує її результативність, продукує шляхи мобільної поведінки тощо. 4) *Герменевтична настанова* – інтерпретація як основа вироблення суто індивідуального способу побудови освітнього процесу з метою здобуття необхідних компетенцій для професійної діяльності. 5) *Інтуїтивність* як здатність до найшвидших оцінок та прогнозів. 6) *Імунітивна настанова* – визначення у критичних, стресових та конфліктних ситуаціях стратегій поведінкової активності і толерантного ставлення до невдач.

З огляду на ці настанови, андрагогіка може допомогти дорослій особистості актуалізувати вміння створювати, проектувати нові зв'язки, властивості та відносини шляхом розкриття акмеологічного потенціалу та креативних ресурсів власної системи. В межах андрагогіки креативність розкриває власну сутність як здатність до конструювання нових ідей у процесі самоорганізації мислення. Задля цього андрагогіка має створювати умови, в яких доросла особистість актуалізуватиме креативні якості, зокрема: здатність до творчості; здатність до вирішення проблемних завдань; винахідливість; гнучкість і критичність мислення; самобутність і впевненість; здатність ставити і вирішувати нестандартні завдання; здатність до аналізу, синтезу і комбінування; здатність до переносу досвіду, передбачення; позитивне мислення; професійну інтуїцію; асоціативність, уяву, відчуття новизни; емпатійність; вміння бачити відоме в невідомому; вміння долати стереотипи; мати схильність до ризику та прагнення свободи.

Наведені якості, що утворюють структуру креативності, є специфічними та унікальними для кожної окремої особистості. Вони диференціюються за змістом, параметрами, кількістю, віковими, нейрофізіологічними, психологічними та професійними особливостями дорослого в залежності від необхідності їхньої актуалізації в кожній окремій ситуації. Когерентний

розвиток креативних якостей можливий лише у неперервній єдності доурсового (підготовчого), курсів підвищення кваліфікації (базового) та післякурсного (впроваджувального) етапів професійної діяльності, що співвідноситься з періодом атестації педагогічного працівника. Саме в андрагогічному циклі, за думкою Т. Сорочан³, реалізується структурна і змістовна єдність курсів підвищення кваліфікації, науково-методичної і дослідницької роботи, самоосвіти дорослого у процесі професійного зростання. Тому реалізація креативних практик в андрагогічному циклі не обмежується лише присутністю фахівця на курсах підвищення кваліфікації. Враховуючи це, стратегічною спрямованістю креативних практик є поєднання особистісного, акмеологічного розвитку дорослої особи з підвищенням її професійного потенціалу.

Структуру креативних практик утворюють новітні методики та технології з розвитку нелінійного, дивергентного, креативного, творчого мислення. Метою кожної з методик є продукування нових, альтернативних рівнів нестандартного вирішення проблем у сферах методичної, педагогічної та управлінської діяльності. Завдання – зняття стереотипних бар'єрів та розвиток пластичного мислення, що формує навички швидкої реакції на нестандартні умови, розвиває креативно-рефлексивну діяльність та здатність швидко переключатися з однієї настанови на іншу, вимикаючи автоматичні реакції мислення. Відповідно, креативні практики поділяються на базові групи методик, зокрема: 1) стимулювання індивідуальної психіки і методи активізації мисленнєвої діяльності; 2) неалгоритмічні методи; 3) алгоритмічні методи; 4) організаційні заходи.

До першої групи методик належать різноманітні техніки стимулювання психіки та активізації мисленнєвої діяльності, що реалізується на індивідуальному та груповому рівнях. Це евристичні прийоми, що

³ Сорочан Т. М. Розвиток професіоналізму педагогічних працівників у системі післядипломної освіти на андрагогічних засадах / Т. М. Сорочан, О. М. Рудіна // Розвиток післядипломної педагогічної освіти України в умовах інтеграції : матер. щорічн. звітн. Всеукр. наук.-практич. конф., присвяч. 15-річчю АПН України, 11-12 квіт. 2007 р. – Донецьк : Донецький обл. ІППО, 2007. – С. 132–140.

спрямовані на формування у дорослої особи позитивної мотивації, стійкого пізнавального інтересу, а також тих якостей мислення, від яких залежить успішне розв'язання креативних задач. У сукупності евристичних прийомів слід виокремити: 1) мисленнєвий експеримент, який ґрунтується на заміщенні реальних об'єктів їхніми умовними зразками, аналогами. Так можливо прослідкувати властивості, зв'язки, тенденції досліджуваних процесів, оцінити їхній стан, зробити прогноз, прийняти обґрунтоване рішення. 2) Комбінування є фундаментальним евристичним прийомом, оскільки ґрунтується на роз'єднанні існуючих систем та створенні з їхніх елементів нових структур. Нові комбінації відомих елементів призводять до створення речей, які мають принципово нові, дивовижні властивості. 3) Інверсивне мислення є прийомом, який передбачає швидку зміну міркувань дорослої особистості зі звичного напрямку на прямо протилежний, руйнуючи шаблонні орієнтири у розв'язанні проблеми. 4) Діалогічність мислення передбачає орієнтацію дорослої особистості на кілька рішень, з-поміж яких вона обирає найкраще. При цьому розв'язання задачі передбачає пошук, а отже і неоднозначність шляхів її вирішення, за допомогою висування одночасно кількох гіпотез, або зіткнення різних, часом і протилежних думок. 5) Аналогія, як евристичний прийом, побудована на порівнянні структур, функцій, принципів, а також на визначенні суттєвої подібності та переносі цих ознак у нове рішення.

Активізація мисленнєвої діяльності повинна відбуватися в кількох напрямках, зокрема: стимуляції мисленнєвої діяльності за допомогою порад у якості актуалізації нових та наявних знань і досвіду; формування гнучкості мислення за рахунок виконання діяльності в нешаблонних ситуаціях, в ускладнених умовах; формування загального позитивного ставлення до процесу розв'язання задач. Перевагами першої групи методик стимулювання психіки та активізації мисленнєвої діяльності є загальнодоступність, індивідуальність, простота. Недоліками цієї групи методик є випадковість отриманих результатів, непередбачуваність. На відміну від алгоритмів,

евристичні прийоми, не гарантуючи безпомилковості розв'язання, дозволяють все ж діяти в умовах невизначеності, коли людина ще не знає суттєвих ознак складових, опертя на які веде до розв'язання проблеми. Але ці прийоми містять лише загальні вказівки, які допомагають у пошуку варіативних шляхів розв'язання проблеми.

Друга група – об'єднує неалгоритмічні методики з розвитку креативності, зокрема: мозковий штурм, метод синектики, метод фокальних об'єктів, метод данетики, морфологічний аналіз та їхні численні комбінації. На сьогодні в літературі описано близько трьох десятків методів, що можуть актуалізувати креативну діяльність людини. Усі без винятку неалгоритмічні методики спрямовані на генерування якомога більшої кількості варіантів та їхніх альтернатив у вирішенні проблеми. Аналізуючи ці методи Дж. К. Джонс зазначає, що «думати про проектування як про вирішення проблеми – означає використовувати застиглу метафору до живого процесу і забути, що проектування націлене не стільки на виправлення помилок, скільки на усвідомлення нових можливостей і виявлення нашого ставлення до них»⁴. Слід зазначити, що всі неалгоритмічні методики є своєрідними психологічними інструментами, вибір яких залежить від умов, мети та поставлених задач суб'єктом креативної діяльності. Друга група методик спрямована на ліквідацію безвихідних ситуацій завдяки виокремленню системних зв'язків, ознак, характеристик досліджуваної проблеми, утворенню нових комбінацій, продукуванню креативних ідей. Нелогометричні методики допомагають вирішувати відносно прості завдання, збільшують кількість нових ідей, вони є доступними в освоєнні та використанні та зазвичай базуються на колективному досвіді акторів. Але незважаючи на доступність, привабливість та легкість у використанні, нелогометричні методики містять певні недоліки, зокрема: погано вирішують складні завдання, мають низьку достовірність отримання нової якісної ідеї,

⁴ Джонс Дж. К. Методы проектирования / Дж. К. Джонс ; [пер. с англ. Т. П. Бурмистровой, И. В. Фриденберга]. – 2-е изд. доп. – М.: Мир, 1986. – 326 с. – с. 124.

не розвиваються на якісному рівні, а також не дають критеріїв оцінки отриманих ідей.

У практиці креативної діяльності достатньо ефективними виявляються алгоритмічні методи, серед яких «алгоритм розв'язання винахідницьких задач» (Г. Альтшуллер), «дерево прийняття рішень» (Е. Ханта, Дж. Мерін, Ф. Стоун) «гірлянди випадковостей і асоціацій» (Г. Буш). Алгоритмічна група методик поєднує структуровані системи операцій, за допомогою яких забезпечується безпомилкове розв'язання певного класу задач. Оволодіння зазначеними методиками не лише дозволяє ефективно, правильно розв'язувати задачі, але й уможливорює конструювання нових методів для вирішення складних задач. Відтак, розвиток здатності всебічно аналізувати умови задачі та утворювати моделі для класифікації випадкових рішень формує гнучкість мислення. Методики алгоритмічної групи сприяють поліпшенню організації мисленнєвого процесу загалом, однак залишають поза увагою розробку засобів, адресованих актуалізації можливостей суб'єкта у розв'язанні нетипових, творчих за своїм змістом задач, а також мотивів здійснення інноваційної діяльності. Також можливості розв'язання нових задач при використанні прийомів алгоритмічного типу обмежені. Більше того, за певних обставин вони можуть гальмувати розвиток продуктивного мислення, оскільки суб'єкт звикає працювати за існуючими зразками. Тому застосування цих прийомів обов'язково має поєднуватися із прийомами евристичного типу.

Активізація креативної діяльності неможлива без створення та удосконалення різноманітних зовнішніх умов організації креативного процесу. Тому формування соціально-психологічного клімату, функціонального комфорту умов розумової праці, раціонального відбору інформації, організація методичного, інформаційно-комунікаційного супроводу креативного розвитку дорослих фахівців в освітніх моделях курсів підвищення кваліфікації та міжкурсового періоду як єдиного андрагогічного циклу сприятиме креативному і акмеологічному саморозвиткові й самоосвіті

андрагогів-практиків. Відповідно, організаційна група методик об'єднує: різноманітні форми науково-методичного полілогу в інтерактивних форматах, сесії сенекторів, тренінги, майстер-класи, круглі столи, конференції, вебінари, чати, відеоконференції, on-line студії, педагогічні web-квести тощо. Перевагою цих заходів є принципова можливість вирішення негайної проблеми, часто «вибухової», а до суттєвих недоліків належить вагома ресурсна і часова витратність та відсутність якісно нових ідей.

Таким чином, упровадження креативних практик в андрагогіку спрямовано на розповсюдження наукових, науково-дослідних, експериментально-виробничих, інноваційних проектів із залученням творчих, соціально-активних спеціалістів трансдисциплінарної сфери задля розвитку системи освіти дорослих та підвищення рівня конкурентоздатності національної системи освіти.

Системне оволодіння креативними практиками дозволить: розвинути у дорослої особистості позитивну мотивацію, стимулювати її мисленнєву діяльність, формувати гнучкість мислення, генерувати якомога більшу кількість варіантів вирішення проблеми, ефективно розв'язувати проблемні задачі, конструювати нові методи для вирішення складних задач. У даному випадку діє принцип надмірності, завдяки якому виникають нові елементи. При цьому всі елементи зберігаються, незалежно від того, чи є найближчі перспективи включення їх до сформованої системи. Саме це надмірне різноманіття створює спектр можливих напрямків розвитку, надає матеріал для відбору найбільш оптимальних тенденцій цього розвитку. Діяти креативно означає оптимально формувати своє життя як перехід від однієї фази гармонійної життєвої ситуації до іншої, що утворює когерентне середовище, гармонію між «Я» та його діями, намірами, можливостями. Відтак, з урахуванням застосування креативних практик, андрагогіка спрямована на становлення і розвиток цілісної особистості, для якої креативне ставлення до дійсності та власної професійної діяльності є органічною складовою.

Висновки

Таким чином, упровадження креативних практик до андрагогічного циклу дозволить створити когерентне, інноваційне освітнє середовище, в якому реалізуватимуться креативні, акмеологічні ресурси особистості в її гармонійному, професійному розвитку. Для здійснення цих настанов післядипломна педагогічна освіта має забезпечити: неперервний науково-методичний супровід професійного розвитку освітян; реалізацію сучасних креативних методик професійного вдосконалення та підвищення кваліфікації освітян відповідно до вимог інноваційного розвитку суспільства; забезпечити випереджувальний характер підвищення кваліфікації освітян до потреб реформування національної системи освіти; упорядкування інформаційного потоку для адекватного забезпечення загальнокультурних і професійних потреб нового покоління людей; посилення аксіологічної та креативної складової змісту підвищення кваліфікації; сприяння в реалізації інноваційної діяльності освітян; цілісність курсового і міжкурсів етапів підвищення кваліфікації як когерентного андрагогічного циклу; розроблення різнорівневих, альтернативних моделей підвищення кваліфікації освітян з урахуванням їхнього професійного досвіду, освітнього рівня індивідуальних настанов; упровадження інноваційних форм організації підвищення кваліфікації освітян, зокрема: науково-методичного полілогу в інтерактивних форматах, сесій сенекторів, центрів андрагогічної майстерності, тренінгів з розвитку реативності, круглих столів з обміну досвідом, конференцій, вебінарів, чатів, on-line студій, креативні web-квести, майстер-класів, організація міжнародної співпраці з проблем розвитку андрагогіки, реалізація спільних освітніх та наукових проєктів у віртуальному просторі.

Завдяки удосконаленню та упровадженню закладами післядипломної педагогічної освіти зазначених напрямків розвитку, на особистісному рівні андрагогіка сприятиме: підготовці креативно-ефективної поведінки дорослої особистості у невизначених станах; формуванню здатності особистості до оптимальних переходів з однієї альтернативи до іншої; забезпеченню

розвитку вмінь особистості контролювати трансфер доміант власної професійної діяльності в умовах різних впливів середовища; формуванню нелінійного типу мислення, характерними ознаками якого є креативність, гнучкість, динамізм, перспективність тощо; підвищенню толерантності, неупередженого ставлення до інших людей, подій, інформації; розвиткові здатності визначити потрібний напрямок процесам подальшої актуалізації подій, бачити можливості системи і визначити «еволюційний тренд», а також ефективно зумовити отримання бажаного результату; засвоєнню ефективних стратегій і технік самореалізації, самоактуалізації, життєтворчості у професійному та соціальних контекстах; формуванню готовності працювати в різних типах освітніх закладів, що передбачає володіння інноваційними технологіями навчання, здатність самостійно розробляти креативні технології та впроваджувати авторські методики навчання. Відтак, зростаючий освітній потенціал дорослої особистості та суспільства повинен забезпечити потужні позитивні зрушення в економічній, інтелектуальній та духовній сферах. Детальніший системний аналіз зазначених настанов та напрямків упровадження креативних практик в андрагогіці, а також визначення критеріїв ефективності на рівнях закладів післядипломної педагогічної освіти та дорослої особистості характеризують перспективи подальших наукових розвідок.

Список використаних джерел

1. Джонс Дж. К. Методы проектирования / Дж. К. Джонс ; [пер. с англ. Т. П. Бурмистровой, И. В. Фриденберга]. – 2-е изд. доп. – М.: Мир, 1986. – 326 с.
2. Лерер Дж. Как мы принимаем решения / Дж. Лерер; [пер. с англ. М. Бабичевой]. – М.: Астрель: CORPUS, 2010. – 352 с. – с. 57.
3. Негус К., Пикеринг М. Креативность. Коммуникация и культурные ценности / К. Негус, М. Пикеринг ; [пер. с англ.]. – Х.: Издательство Гуманитарный Центр, 2011. – 360 с.

4. Сорочан Т. М. Розвиток професіоналізму педагогічних працівників у системі післядипломної освіти на андрагогічних засадах / Т. М. Сорочан, О. М. Рудіна // Розвиток післядипломної педагогічної освіти України в умовах інтеграції : матеріали щорічної звітної Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 15-річчю АПН України, 11-12 квіт. 2007 р. – Донецьк : Донецький обл. ІППО, 2007. – С. 132–140.
5. Шюц А., Лукман Т. Структури життєсвіту / А. Шюц, Т. Лукман ; [пер. з нім. Вахтанга Кебуладзе]. – К.: Український Центр духовної культури, 2004. – 560 с.